
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Н. М. ОНИЩЕНКО,
доктор юридичних наук

ЗМІСТОВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВА (ВИТОКИ, ПОСТУЛАТИ, ПРИНЦИПИ, ФУНКЦІЇ)

Стаття присвячена природі та сутності права, його рисам, ознакам як основного соціорегулятора суспільних відносин в сучасних умовах.

Ключові слова: право, природа права, риси права, характеристики права, право як соціорегулятор, суспільні відносини.

Статья посвящена природе и сущности права, его чертам, свойствам как основного социорегулятора общественных отношений в современных условиях.

Ключевые слова: право, природа права, черты права, характеристики права, свойства права, право как социорегулятор, общественные отношения.

Article is devoted the nature and essence of law features, characteristics a core social regulator of social relations in modern conditions.

Key words: law, the nature of law, features of law, the characteristics of law, the law as social regulator, social relations.

Аналіз тих чи інших ознак, рис, властивостей права не може бути вичерпним не тільки в рамках однієї наукової статті, а й в рамках окремої монографії, циклу монографій, що осмислюються вченими і усвідомлюються в певному суспільстві. Тому наша спроба дослідження тих чи інших характеристик права має на меті не стільки всеосяжний в кількісному розумінні характер, скільки спробу виокремити ті з них, що можуть стати в нагоді для розуміння сутності, природи, функціональної ролі права в тому чи іншому суспільстві, в певних просторово-часових характеристиках.

На наше глибоке переконання, право не може розглядатися «як єдиний візирець» навіть для країн однієї правової сім'ї.

Внаслідок розвитку загальних уявлень «про місію права» в життєдіяльності людей, формування загальних та спеціальних знань про право, засобами як юридичної науки в цілому, так і загальної теорії держави і права, в суспільній думці формується уявлення про право як про деяку абстрактну категорію, а інколи навіть як про певну сукупність теоретичних елементів, серед яких: система права, інститут права, субінститут, підгалузь права тощо.

Не заперечуючи сам по собі абстрактний рівень і характер права, в цій статті маємо на меті окреслити такі його характеристики, що допоможуть в усвідомленні і розумінні того, що це явище соціальної дійсності не може розглядатися як стале, незмінне або як формат, однаковий для досить різних держав, правових розвитків у різних хронологічних рамках.

Справа в тому, що право – універсальний регулятор, але не універсальна константа. В одних правових системах домінують одні риси права, в інших більш рельєфними є інші. Для того щоб проаналізувати не стільки «всезагальність» найдієвішого регулятора суспільних відносин, скільки, навпаки, підкреслити своєрідність цього явища, пропонуємо розглянути:

- 1) витоки права (з урахуванням дії в тій чи іншій правовій системі);
- 2) постулати права (зв'язок з певними моральними канонами суспільства);
- 3) принципи права (їх більшу або меншу «питому вагу», в тому чи іншому соціумі);
- 4) функції права (результативність та дієвість права).

Право внаслідок тих самих причин, що й держава, виникає під впливом економічних, політичних, соціальних та інших процесів. Що стосується первісних суспільств, то йдеться про звичаї чи соціальні норми первісного суспільства, або ж про мононорми. Під мононормою (від грец. *monos* – один і лат. *norma* – правило) розуміли синкретизм соціальних норм, тобто єдність релігійних, моральних, правових та інших норм. Ідею мононорми можна віднайти у вітчизняних дореволюційних правознавців. Так, М. Коркунов писав: «Спочатку право, мораль, релігія, гідність – все це об'єднувалося разом»¹. Г. Шершеневич дотримується такої думки: «Де є суспільство, там є правила співжиття. На ранніх етапах ці правила становлять однорідну недиференційовану масу»².

Синонімом терміна *звичасве право* може слугувати термін *архаїчне право*, що підкреслює їх відмінність від сучасного права. В спеціальній етнологічній літературі використовується також поняття «традиційне право». Тобто про феномен права можна розмірковувати, починаючи з ранніх стадій розвитку людського суспільства. Характеристику архаїчного права пов'язують з існуванням особливої юридичної ментальності. Про анімістичні уявлення стародавніх людей, що лягали в основу первісних правопорядків, писав у своїй праці «Чисте вчення про право» Г. Кельзен³.

Г. Гегель буде стверджувати, що історія людства розвивається від несвободи до свободи, тобто від неправового стану до правового. Він писав, що східні деспотії знають лише одну вільну людину – деспота. Римська доба дає нам свідчення свободи цілого суспільного прошарку, а прусська дійсність у добі Гегеля постає кульмінацією розвитку права як інституту⁴.

Починаючи від середньовічних правознавців, аналіз і намагання пояснити феномен права були притаманні кожній правовій системі, в усіх просторових та часових координатах. Зрозуміло, що право, як центральний елемент правової системи, істотно відрізнятиметься в романо-германській, англосаксонській або мусульманській правових системах.

Саме змістовна частина права залежатиме від тих чи інших витоків права, від того, яку роль відігравало *звичасве право*, або традиційна регуляція, у фор-

муванні правових норм, яким чином враховувалися в якості джерел права рішення окремих судових інстанцій чи своєрідні джерела – такі, наприклад, як Універсали Центральної Ради. Адже вже студентам зрозуміла відмінність правової системи, де основним джерелом права є або нормативно-правовий акт, або правовий прецедент, або традиційно-релігійні норми.

Отже, від витоків права, що обумовлюються різними причинами від економічного розвитку до географічного розташування, залежатиме розвиток права як соціального феномену і розвиток правової системи в цілому, яка їх відображатиме.

Цікавим і маловивченим в юридичній науці є питання про постулати права. Ця своєрідна категорія підлягає детальному дослідженню. Проте вже сьогодні можна констатувати, що постулати права відтворюють певну внутрішню субстанцію права, безпосередньо пов'язану з її моральним наповненням і моральним змістом.

Моральний і духовний прогрес сприяє розвитку людини як правової істоти і розвитку правової реальності. Невипадково в І. Канта моральний імператив і правовий принцип всезагальної формальної рівності збігаються. Він зазначав, що чинити треба зовні так, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону⁵. Мислитель, визначаючи поняття права, підкреслював, що «право – це сукупність умов, при яких сваволя особи сумісна зі свавіллям іншого з погляду всезагального закону свободи»⁶. Людству доведеться ще досить довго працювати у напрямі підготовки кожного члена суспільства до усвідомлення здатності шанувати право, тобто до сприйняття його канонів, приписів і настанов.

Оскільки людина живе в соціокультурному просторі, правова реальність не може формуватися поза нею і не нести на собі відбиток і культури, і соціальності. Правова реальність органічно включена в загальний, єдиний, нормативно-ціннісний континуум «соціальність – культура». Як соціальне явище право існує в об'єктивній формі – у правових відносинах і соціальних інститутах, в суб'єктивній формі – у правосвідомості, що обслуговує правове життя. Цивілізований соціум вбачає у праві засіб захисту своєї цілісності і саморозвитку⁷.

В регулюванні суспільних відносин право взаємодіє з мораллю. Для пояснення правових норм необхідний не тільки їх всебічний аналіз з урахуванням ідей правової свідомості суспільства, соціальної групи, а й виявлення взаємозв'язків норм права з принципами і нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Застосування норм права потребує проникнення в моральну оцінку життєвих відносин, обставин у конкретній юридично значущій справі. Аналіз моральних відносин та їх оцінка мають особливе значення при розгляді шлюбно-сімейних, а також багатьох цивільних та кримінальних справ.

Досить показовою щодо морального наповнення правових норм, є правова система США, де діють одночасно принаймні 53 різні правові системи (федеральна; правові системи 50-ти штатів; правова система округу Колумбія; правова система приєднаної до США держави – Пуерто-Ріко)⁸. Те, що в одному штаті є тяжким злочином, в іншому – лише моральна провинна.

Проблема співвідношення права і моралі традиційно розглядається в контексті виділення спільних і відмінних рис названих явищ. При цьому самі феномени «право» і «мораль» сприймаються як самостійні та уособлені. Подібний підхід припустимий лише в тому випадку, якщо про право і мораль йдеться як про метафізичні (взяті поза реальними життєвими обставинами) категорії. Логічніше розглядати проблему співвідношення права і моралі у контексті взаємообумовленості моральних і юридичних засад у змісті правових норм. Основною моральною засадою права є його справедливий, що ж до юридичних засад, то, на наш погляд, це, передусім загальна обов'язковість і результативність правового припису.

Оцінка права з погляду справедливості – це суб'єктивна характеристика, яка реалізується на рівні індивідуальної або суспільної правосвідомості.

В основі уявлень про мораль і право лежать інтереси людини. Та чи інша група або соціум відповідно до своїх інтересів формує власне розуміння моралі і права. Крім того, не обов'язково, щоб всередині тієї чи іншої групи існували ідентичні уявлення. Так, прибічники тієї чи іншої релігії керуються одними уявленнями про мораль, проте залежно від майнового стану їхні уявлення про власність (а це вже сфера правових ідей) можуть бути різними.

Отже, якщо «не вбий!», «не вкради!» – загальні моральні канони для будь-якої правової системи, то в багатьох випадках і в різних аспектах право, віддзеркалюючи моральні настанови, може істотно відрізнятися у певних державно-правових системах в різних часових і просторових вимірах.

Ще однією характеристикою, що свідчить про своєрідність права в певних заданих координатах часу і простору, є принципи права. Принципи права, беззаперечно, належать до його основних механізмів. Принцип – це завжди вихідна засада, це – завжди ідея, а крім неї – і норми, і соціальні відносини, оскільки принципи набувають нормативного і правозастосовчого змісту.

Принципи розповсюджуються на багато сфер життєдіяльності людини. Вони реально перетворюються в дійсність, мають певне ідеологічне і виховне значення. Погоджуючись із тим, що принципи права у даному викладі не є здобутком права однієї якої-небудь держави або ряду держав певного історичного періоду, слід зазначити, що вони відтворені всією історією права та всього правового розвитку, деякі з принципів сформовані ще в період формування римського права і знайшли своє втілення й застосування в різних історичних умовах.

Втім, хотілося б висловити думку, що правове поле кожної країни в кожний історичний період включає в себе дві складові: одна – це загальні глибинні підвалини права, що відтворюють історію і втілюють правонаступництво; інша складова – це особливості, пов'язані із специфікою кожної країни. Поєднання цих двох складових надає індивідуального, неповторного змісту праву різних країн. Слід визнати, що всі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу правових принципів⁹.

Втім, слід усвідомлювати, що в різних темпоральних межах правові принципи можуть відігравати і відіграють досить різну роль у правовому та державному розвитку. Так, у країнах зі сталою демократією, стабільним правовим порядком домінує принцип верховенства права, який пронизує всю правову тканину, є головним засобом і метою суспільного розвитку.

Принцип верховенства права є одним з основних, основоположних принципів правової матерії, правової доктрини і правового життя. Він є визначальним при формуванні всіх інститутів держави і суспільства в цілому. В такому розумінні право виступає найвищою соціальною цінністю, найголовнішим суспільним орієнтиром. Саме на них має спиратися законодавець, закріплюючи загальнообов'язкові приписи, надаючи їм нормативного характеру.

Проте в умовах загострення кризових явищ та їх проявів, девальвації ідеалів законності, корупції в органах державної влади та управління, дискримінації прав людини, на наш погляд, в системі правових принципів неминуче починає домінувати принцип верховенства закону (не в розумінні його диктатури, а радше в розумінні «суверенітету закону»)¹⁰.

Таким чином, право, яке втілює принципи соціальної свободи, соціальної справедливості, демократизму, гуманізму, рівноправності, законності, взаємної відповідальності особи і держави, залежно від багатьох внутрішніх та зовнішніх умов розвитку відповідної держави, буде або менше, або більше регулювати відносини, відображені відповідними правовими принципами, а отже, мати більшу чи меншу «насиченість» ними.

Сучасна юридична наука визначає, що функція права – це основний напрям впливу права на суспільство, який відображає сутнісні риси, властивості і ознаки права.

Слід зазначити, що питання про сутність права і його призначення в житті суспільства безпосередньо пов'язане з його функціями. В свою чергу слід визнати, що саме правові функції відображають легітимність діючої влади, загальносоціальну спрямованість діяльності держави, оскільки право покликане забезпечувати інтереси всіх членів суспільства і кожного з них зокрема. Отже, право повинно бути найефективнішим соціальним регулятором, визначати можливу і обов'язкову поведінку в даному суспільстві.

В такий спосіб право спрявляє безпосередньо позитивний вплив на поведінку суб'єктів правовідносин і на систему суспільних відносин в цілому, а це, в свою чергу, відображають такі функції права, як регулятивна, охоронна, виховна, функції переконання, примусу та інші.

Як зазначають сучасні правознавці, право за своєю природою покликане у відповіднювати в суспільстві протилежні інтереси різних соціальних суб'єктів, сприяти розв'язанню різних соціальних суперечностей, примушуючи сторони шукати компроміси, укладати угоди тощо¹¹.

Особливо важливою є превентивна, запобіжна місія права. Правові норми містять у собі санкції – саме завдяки їм ця місія значною мірою і здійснюється.

Оскільки суспільство, як соціальна реальність, постає як структура нормативно встановленої та координованої поведінки, то заслугою і пріоритетом права є те, що воно не лише впорядковує та інтегрує суспільні дії, зберігаючи цілісність і усталеність суспільного організму, а й сприяє створенню узагальнених, міцних і стійких моделей поведінки. «Впровадження правового регулювання, – пише Р. Ципеліус, – надає соціальній дійсності стабільності та особливої орієнтаційної визначеності. У плюралістичній боротьбі думок стосовно того, що є дійсно правильним і справедливим, правові норми пропону-

ють надійні та гарантовані лінії поведінки»¹². Завдяки праву поведінка, що відхиляється від норми, утримується в жорстких межах санкцій, відновлюється регулятивний стан речей, що був порушений девіантною поведінкою, соціальні конфлікти позбавляються деструктивної сили як врегульовані раціонально-договірним способом – так право здійснює свою суспільноформуючу та стабілізуючу функції. Ці функції здійснюються засобами адаптації до вимог держави, конкретних осіб, громадянського суспільства, досягнення конкретних цілей по зміцненню соціального порядку, збереження власної системної цілісності, захист основних нормативно-ціннісних принципів, моделей належного, ідеалів, що є довготерміновими – морально-правовими орієнтирами¹³.

В кожному правовому середовищі право виконує відповідні функції, проте їх «регулююча», або «охоронна», дія є різною в різних суспільствах та в різних хронологічних межах. Тому право як найдієвіший регулятор суспільних відносин вирізнятиметься також своїм функціональним навантаженням, в якому домінують або регулятивні, або охоронні властивості. Ефективність правового регулювання серед багатьох факторів не в останню чергу обумовлюватиметься результативністю правового впливу – правовими функціями.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що метою цієї статті є аналіз права не як абстрактного конструкту, а як державного регулятора суспільних відносин, що має характерні властивості, риси та ознаки залежно від витоків формування, своєрідних постулатів – моральної насиченості правових норм, правових принципів, що більше або менше застосовуються в правовому житті та правовій політиці держави, залежно від специфіки державного, суспільного та правового розвитку і, врешті-решт, від функцій, які відрізняються не тільки змістовними характеристиками, а й формальною реалізацією в процесі праводержавотворення.

Таким чином, феномен права слід розглядати не тільки і не стільки як теоретичну модель правової дійсності, а як соціорегулятор, який має досить відмінні (залежно від багатьох факторів) риси та ознаки в різних державно-правових системах і свідчить про досягнутий рівень правового прогресу.

1. *Хропанюк В. Н.* Теория государства и права: Хрестоматия. – М., 1998. – С. 136.
2. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права: Учеб. пособ. Т. 2. – М., 1995. – С. 112.
3. *Кельзен Г.* Чистое учение о праве. – Вып. 1. – М., 1987. – С. 48.
4. *Гегель Г.* Философия права / Пер. с нем.; Ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсисянц. – М., 1990. – 524 с.
5. *Кант И.* Основы метафизики нравственности. – СПб., 1995. – 529 с.
6. Там само.
7. *Мухаев Р. Т.* Теория государства и права. – М., 2005. – С. 489–495.
8. *Морозова С. А., Ильин А. В.* Из истории права. – М., 1996. – С. 263.
9. *Лившиц Р. З.* Теория права: Учеб. – 2-е изд. – М., 2001. – С. 200.
10. Див. про це детальніше: Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія / У 2 кн. / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка / Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К., 2008. – С. 81–102.
11. *Оніщенко Н. М.* Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та потреби практики // Судова апеляція. – 2006. – № 2 (3). – С. 10–15.
12. *Цунтліус Р.* Філософія права / С. М. Причепій (пер. з нім.). – К., 2000. – 300 с.
13. *Алексеев С. С.* Линия права. – М., 2006.